

et inimese teisikhing ort on surma ennustaja. Ort on tavaliselt nähtamatu ja väljendab ennast ootamatute seletamatute häälightsustega. Pööningult kostab müra, uksele koputatakse või see naksatab. Mööbel liigub iseenesest, keegi nähtamatu pillub nõusid või muid asju põrandale. Erinevad esemed kaovad ja ilmuvad siis valedes kohtades jne.⁵ Ort tegutseb samuti kui kikimora. Märkigem, et külm sinine tuli esineb samuti kujutlustes ortist, kuid see pole orti enda esinemisvorm, vaid lööb lõkkele pärast tema ilminguid.⁶

Tõlkis Külli Tamkivi

Kirjandus

1. Castrén, M. A. Putešestvije Aleksandra Kastrena po Laplandii, Severnoi Rossii i Sibiri (1838-1844, 1845-1849). In: Sobranije starõh i novõh putešestvii. VI, tš 2. Moskva, 1860, s 157.

2. Op cit, s 158.

3. Popov, J. Otšertanije zõrjanskoi demonologii. In: Vologodskije gubernskije vedomosti. 1859. nr 6, s 50.

4. Gribova, L. Polevõje zapisi. 1976 g. In: Arhiv sektora etnografii IJLI Komi NT UrO AN SSSR.

5. Rotšev, J. Traditsionnõje predstavlenija ob orte i ih transformatsija v sovremenosti. In: Trudõ IJLI Komi fil. AN SSSR. Sõktõvkar, 1986. v 37. s 59; Terjukov, A. Predstavlenija komi-zõrjan o duše. In: Etnokulturnõje protsessõ v sovremennõh i traditsionnõh obštšestvah. Moskva, 1979, s 176.

6. Nemirovitš-Dantšenko, V. Poverja zõrjan. In: Živopisnoje obozrenije. 1873, nr 28, s 442.

SÜND JA SURM USKUMUSTES

Joanna Kretsu-Kantsõr. Moldova, Chişinău

Inimesele esmaoluliste elusündmustega seotud uskumusi ja kombeid on uurinud ja uurivad paljude erialade, sh folkloristika ja etnograafia esindajad. Etnograafide uurimustes leidub hulgaliselt erinevatest piirkondadest kogutud andmeid ja kombekirjeldusi. Esimene selline uurimus ilmus Simion Flores Marini

sulest 1892. aastal Bucurestis ja oli pühendatud kolmele suurele kombestiku-kompleksile: sünnile, pulmadele ja matustele.

Sünni- ja surmakombestiku uurimine pole tänapäeval lihtne. Kasutada on laialtlevinud rituaalidest säilinud katked, mis minevikus võisid olla tavandis olulisemad või täiesti kesksed. Teisalt on mitmete kommete või nende osade funktsioon ja tähendus läbi teinud olemuslikke muutusi või minetanud oma erilise tähenduse. Perekonnatavandi kolme suure kompleksi puhul on olukord erinev ja see säilib paremini kui üldised ja piiratud osavõtjate arvuga kombed. Matusekombed on olemuselt traditsioonilisemad ning on üldiselt püsinud muutumatuna. Sünnikombestik on seevastu palju ja kiiresti muutunud. Ainult süstemaatiline etnograafiline kogumistöö võimaldab selgitada inimeluga seotud erinevate kommete, kombestiku põhiliste elementide ja erinevate uskumuste ning tavade ja rahva vaimulaadi sugulussuhteid.

Rumeenlased, nagu muudki rahvad, tundsid vastsündinust rõõmu. Vanasõna ütleb: rohkem lapsi, rikkam rumeenlane. Abiellunute, eriti pruudi, südamesooviks on, et jumal õnnistaks neid lastega. Kui noorik ei rasestu, siis ta proovib mitmeid abinõusid - kasutab kindlatest taimedest valmistatud jooke. Sagedamini kasutati mõningaid orhideesid, valget roosi või valget sirelit, mida keedeti mee või veiniga, või asetati üheksa noort küüslauku viina sisse ja hoiti üheksa päeva suitsulõõris. Ravimit tarvitati üheksa päeva. Küüslauk on vana ravim, mida kasutasid muistsed indo-eurooplased ning pruugivad praegugi paljud rahvad. Rumeenlased kasutasid seda sageli spetsiaalselt kummituste ja kurjade vaimude peletamiseks, nõidumise vastu ja mitmesuguste reaalsete ja mütoloogiliste haiguste ravimiseks.

Usuti, et jumal ei tunnista naist, kellel pole lapsi. Raseduse ajal kehtisid mitmesugused keelud igapäevatööde, toidu, puhkuse ja toiduvalmistamise suhtes. Erinevate kommetega seotud keelud kehtisid peale sünnitust nii naise kui lapse kohta. "Õnnistatud" ehk rasedal naisel ei soovitatud palju väljas käia, et teda ei saaks ära nõiduda ega toimuks enneaegne sünnitus. Ta ei tohtinud kellelegi juua anda, muidu ei saanud ta enne sünnitada, kui saab samalt isikult vett. Ta ei tohtinud ahjus olevatele leibadele puhuda, sest muidu võis laps sündida kokkukasvanud keelega. Keelatud oli kangaspuude vahelt läbipugemine ja kokkukasvanud marjade söömine, sest muidu võisid sündida kaksikud. Raseda teest ei tohtinud risti üle minna. Usuti, et tee ületaja peab ta oma seljas paremasse ilma kandma.

Rase ei tohtinud jalaga koera lüüa, sest laps võis sündida koera südamega. Samuti ei tohtinud ta olla laulatusel pruutneitsi, muidu võis laps surra. Kui naine teadis, et ta ootab last ega öelnud seda, võis tal sündida tumm laps. Usuti, et lapse võivad ära viia kurjad vaimud, nagu Flier, kes sisenes öösel suitsulõõri kaudu mao kujul ja piinas naist kogu öö, nii et see sünnitas surnud lapse. Paha

vaim Samka piinas naist sünnituse ajal. Tuntud kombe kohaselt pidi mees panema ristatud kirved räästasse, kui naisel algasid sünnitusvalud. Usuti, et noorik sünnitab kergesti, kui ta vanematekodust lahkudes astub muna katki.

Daakias usuti, et sünnitus on raske juhul, kui inimesed teavad sellest, ning püüti kõigiti seda naabrite ja sugulaste eest varjata. Kui mõni naine teadis sünnitusest, siis ta võttis abielusõrmuse ja asetas sünnitaja peale. Kui sünnitus toimus salaja, aga oli sellest hoolimata raske, pööras ämmaemand sünnituse kergendamiseks kõik asjad majas ümber. Lapse külma vastu tundetuks muutmiseks pesi ämmaemand last külma veega ja asetas ta korraks põrandale, harilikult laua alla. Roomlastel oli mitmeid jumalaid, kes valvasid vastsündinut. Vanale kombele toetudes asetasid roomlased vastsündinu maha; rumeenlaste tava asetada laps laua alla sarnaneb sellele. Kui ämmaemand lapse sinna pani, viskasid kõik kohalviibijad üle lapse pea kivi, öeldes: "Jookse tondi suhu!" Nii vihjati, teadvustamatult küll, Saturnusele, keda peeti lasteneelajaks ja peteti mähkmetesse peidetud kividega.

Emal ja lapse kaitsmiseks nõiduse eest kinnitati ukse kohale nõel punase lõngaga. Seegi traditsioon ulatub vanade roomlasteni, kellel jumalanna Carna kaitses uskumuse kohaselt sünnitanut, seistes tema toa ukse ja akna juures ning takistades kurjade vaimude sisenemist. Selle jumalanna atribuudiks oli kibuvits (*Rosa canina*), millel arvati olevat suur võim kurja vastu. Sellepärast riputati väljapoole ukse kohale kibuvitsaoks või põletati seda ukse ees.

Kuni laps oli ristimata, suitsutati igal õhtul musta lõngaga emal ja last, et kurjad vaimud lähedale ei pääseks. Emal ei lubatud sel ajal minna õue ilma lambita, paljajalu ja paljapäi - uskumuse järgi ei kasvanud rohi enam kohtadel, kuhu ta astus. Enne lapse ristimist ei tohtinud naine õuest väljuda, kaevust vett võtta ega loomi talitada. Komme hoida valgust sünnimomendist ristimiseni lapse juures on ehk last ilmaletulekul saatva valguse sümboliks. Kreeklased austasid sünnijumalanna Eileithyat, keda kujutati müntidel pealaest jalatallani riideisse mähituna, käes tõrvik, mis sümboliseeris sünni läbi maailma saabunud valgust. Sünnitaja abistamise, samuti vastsündinu ilmaletulekuga (tema maailma, perekonda ja suguvõssa saabumisega) seotud kombed sooritatakse ämmaemanda juhtimisel, kes lõikab ja seob nabaväädi, hoolitseb emal ja vastsündinu eest, võtab osa ristimistalitusest. Varsti peale sündimist vastsündinut vannitatakse. Vesi peab seejuures olema soe, ent mitte kuum, et laps uskumuse kohaselt ei kasvaks liiderlikuks. Eeskätt tütarlastele pannakse vette basiiliku oksake, mis toodi lihavõtte ajal kirikust, sümboliseerimaks puhtust ja armastust. Pesuvette asetatakse ka hõbemünne, et laps oleks plekitu ja kõikide lemmik nagu hõbe; pojeng, et laps oleks tugev ja punane; suhkrut, et elu tuleks magus; leiba, et ta oleks hästi varustatud ja hea nagu leib; muna, et ta oleks terve, ning värsket piima jõukuse jaoks.

Vannitamise järel laps mähitakse ja asetatakse laua alla põrandale. Kaitseks nõiduse vastu pannakse talle lähedale küüslauku. Vannivesi visatakse üksildasse paika puu juurtele. Last ei tohi vannitada enne päikeseloojangut, et ta ei kaotaks nägemist.

Kui peres on eelmine laps surnud, asetab ämmaemand lapse pesunõusse raudahela, heidab selle veega aknast välja ning viib tee peale, jäädes ise valvama. Esimene mööduv meesterahvas peab hakkama lapse ristiisaks. Aknast väljaheitmist seletatakse sellega, et surnud õed ja vennad viidi uksest välja.

Hulk kombeid pidi vastsündinut kaitsma õnnetuste ja haiguste eest. Lapse haigestumisel teesklesid vanemad, nagu oleksid nad ta ära müünud, ning vahetasid tal nime. Sama kommet tundsid paljud rahvad, see pärineb varase ühiskonna aegadest. Usuti, et nime muutes saab petta haigustoovat kurja olendit. Lapse tuleviku teadasaamiseks oli kolmel esimesel päeval tavaks katta "ennustuslaud", kuhu asetati erinevaid asju kolme haldja tarvis, kes pidid tulema ennustama.

Matusetseremooniale kogunes perekonnaliikmeid nende kaotuses toetama palju rahvast. Selle iidse tava järgimist peavad inimesed oma moraalseks ja sotsiaalseks kohustuseks. Arhailised matusekombed on muudest tavadest paremini säilinud. Neid täideti täpselt, kuigi paljud neist olid kaotanud algse tähenduse. Surmaga seotud kombestik on säilitanud paganlike elemente, mis ulatuvad ajas kaugele tagasi, kuid sinna on lisandunud ka kirikukultuurist ja matuseteenistusest ülevõetut. Surma- ja matusekombestik on rikkalik ja varieeruv, mitmete lokaalsete erijoontega.

Tuntumad surmaanded on laua, tooli või peegli ootamatu mõranemine, peeglite või ikoonide allakukkumine ja purunemine, kana kiremine kuke moodi, lehmade ammumine sobimatul hetkel (näiteks pruudi vanematekodust peigmehe poole toomisel) või koera ulumine. Sama tähendust kannab see, kui koer pead maas hoides ulub ja maja ümber maad kraabib sel ajal, kui majas on haige. Surma märgib, kui haige inimene vaatab sageli oma küüsi või pöörab näo seina poole. Tõsisemaks endeks peetakse öökulli huikamist. Teda nimetatakse ka surmalinnuks. Suri ja juures peab valgust hoidma võõras, sest kui lampi hoiab sugulane, on surm aeglane ja piinarikas. See laialt levinud komme inspireeris arvukalt nukraid ja kauneid *doinasid*. Põlev vahaküünal märgib, et lahkuja on kristlane ja tema hing on lahkumise hetkel valgusest saadetud. Kui inimene ei saa kuidagi surra, vahetatakse ta asukohta, pannakse ta maha näoga itta, vahetatakse kõik voodiriided jne. Tuntud kombe kohaselt suletakse lahkunu silmad, et ta ei näeks sugulaste kurbust ja valu. Selle vana tava juured ulatuvad tagasi roomlasteni. Lahkunu majas keeratakse peegel ja kell esiküljega seina poole. Sellest momendist algab matuseriitus, milles maagilised toimingud segunevad praktiliste eesmärkidega.

Avati ukсед ja aknad, et hing ja surm saaksid lahkuda. Veenõud kaeti kinni, et hing sisse ei kukuks ega upuks. Pärast pesemist jäeti vesi kadunu jalutsisse, et hing saaks end pesta. Mälestuseks ja maja õnneks peideti mõned kadunu juuksekarvad ukseposti külge, kuna keegi ei tea, kes majja õnne toob. Vanad inimesed peavad kinni kombest riietuda traditsiooniliselt. Sageli seavad nad varakult valmis matuseriided. Noorelt surnud vallalised rõivastatakse tava kohaselt pruudi või peigmehe rüüsse, matused viiakse läbi laulatusena. Imikud usuti muutuvat ingliteks ning et nad saaksid lennata, õmmeldakse neile see-likud. Surnu asetatakse maha, et ta teaks, milleks muutub, peaga itta ja jalgadega ukse poole. See on märgiks, et ta on viimaseks teekonnaks valmis. Käte vahele asetatakse küünal, et see valgustaks talle teed ning ta saaks ületada silla. Kadunu pihku asetatakse münt, et ta saaks tasuda paadisõidu eest teise maailma jne.

Kanad ja teised loomad aetakse ära, et nad ei saaks lahkunu ees teed ületada, muidu võib ta muutuda kummituseks või läheb ta hing mõne looma sisse. Kui sureb perekonnapea, rakendatakse härjad tagurpidi ette - see sümboliseerib, kuidas kõik on pea peale pöördunud.

Bochireasid, individuaalseid, improviseeritud sõnadega ja vahel väga meisterlikke poetilise värvinguga itke esitatakse kolm korda: hommikul, pärastlõunal ja õhtul. Itkejad jälgivad, et pisarad ei langeks surnu näole, sest need võivad põletada või uputada tema süütu hinge. Itkemise ajal panevad sugulased valmis almused, küpsetavad *kolachei* (kaunistatud leiva), *coliva* (magusa kaunistatud täisteranisudest roa). Mõnel pool tähistab *coliva* kadunu patte. Samaaegselt valmistatakse *pomul*, viljakandva puu oks, mis on dekoreeritud mitmesuguste värsketega või kuivatatud puuviljadega ja *kolacheiga*. *Pomul* märgib ühtaegu paradiisipuud, elupuud, üleminekut sellest maailmast teise, hingede varjumist või taassündi peale *vamaidest* möödumist. Peaaegu kõikjal on säilinud *priveghi* (surnuvalvamine). Valvatakse kahel surmajärgsel ööl. See on vana komme, mis peab takistama saatanat, et see ei saaks lahkunu keha oma võimusesse ega saaks teda kaasa viia. Surnuvalvamisel esitatakse maskeeritult mitmesuguseid teatraalseid stseene; etendatakse sokku, vana meest, vana naist jt. Matused peetakse tavaliselt kolmandal päeval ja need on rikkad vanade traditsioonide poolest. Maetakse enne päikeseloojangut, et hing ei jääks ekslema.

Kolmanda päeva päikesetõusul laulab rühm naisi vana rituaalset "Päikesetõusu laulu". Nad paluvad, et päike ei kiirustaks tõusuga, sest kadunu vajab pikaks teekonnaks valmistumiseks aega. Teel kalmistule tehakse reeglina kaks-teist, ent mitte alla kolme peatuse. Esimene peatus tehakse surnu majast väljakandmisel, ent puhatakse ristteedel, sildade läheduses. Esimese peatuse ajal õues jagatakse erinevaid asju üle kirstu: loomi, kanu, esemeid, surnu riideid. Kingitavate loomade jalad pestakse enne puhtaks. Usuti, et lammas jahutab põrgusse sattunute hingi ja kana juhib hinge, otsides sellele kohta. Teekonnal

teise ilma peab inimene ületama palju jõgesid, selle kergendamiseks asetavad sugulased erinevatesse kohtadesse - tavaliselt sildade ja ojakeste juurde - riidetükke, millest kogu protsessioon peab üle minema. Need on allegoorilised sillad, mis tähistavad sildu paradiisivärava ees. Kirst lastakse hauda peale teenistust kalmistul. Sellele valatakse punast veini, visatakse viljateri ja münte. Seejärel võtavad kohalviibijad peotäie mulda ja viskavad selle kirstule, andestades sellega kõik halva, mida kadunu neile eluajal tegi.

Enne kalmistult lahkumist pesevad matuselised käed ja lähevad mõnda teist teed mööda koju. Matuste järel kutsutakse kohalviibijad sugulaste poolt peielauda, mida nimetatakse *prasnika*. Nelikümmend päeva pärast surma piserdatakse hauda veini või veega ning jagatakse almust ja sellega on matuseriitus lõppenud. Lahkunu eest palvetamine on vana komme, mis on säilinud erinevates vormides. Peied lahkunu auks peetakse *moši* ajal, seal pakutakse toitu ja jooki ning jagatakse almuseid. Moši peetakse erineval viisil ja erinevatel aastaaegadel: jõulu, ülestõusmispühade jm ajal. Moši tähendab perekonnavaimu, kelle meeleheaks ohverdatakse.

Surma ja matustega seotud kombestik hakkab kaotama oma tähendust. Tänapäeval on tseremooniast välja jäetud peatused ja riidest sillad, erinevad religioosse iseloomuga tavad on kaotanud oma algse tähenduse, neid sooritatakse ainult formaalselt või jäetakse hoopis kõrvale. Kõigest hoolimata on kirjeldatud kombed erakordselt väärtuslikud, need on aardekambrid, mis heidavad valgust rumeenlaste hingeelule kummalgi pool Pruti jõge.

Tõlkis Külli Tamkivi

KULTUURI ÖKOLOOGIA

KULTUURI TAASSÜNNI FOLKLOORNE JA KRISTLIK ASPEKT

Ivan Kruk. Valgevene, Minsk

Veel hiljaaegu korraliti loitsuna kolme maagilist sõna, mis pidid põhjalikult muutma elu taset - teaduslik-tehniline progress. Progressi mõte ja lõppsiht muutus eesmärgiks omaette ning progressiivne ühiskondlik liikumine sihiga realiseerida põhimõte "Kõik inimese heaks!" jäi tagaplaanile. Enesehävitamise protsesside intensiivistumisega kaasnesid lokaalsed ökoloogilised vapustused nagu Baikali, Kaspia ja Laadoga vete reostumine, Polesje melioratsioon, Sankt-Pe-